

23. Вінець набожних пісней, уложив о.В.Стех, ієромонах ЧСВВ. – Жовква, 1900.
24. Збірник церковно-народних пісень. – Вип.1-3 / Составили о. В.Матюк, о.Т.Луцик, о.О.Нижанковскій. – Перемишль, 1900.
25. Богословський вісник, 1901. – Т.2.
26. Записки ЧСВВ, 1927. – Т.1. – Вип.4.
27. Квіт О. Плекаймо церковний спів // Нива, 1938. – С.52-55.
28. Лисько Р. Слава Пресвятій Богородиці у наших богослуженнях // Нива. 1938

Неля Мальцева

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ НА ФОЛЬКЛОРНУ ТРАДИЦІЮ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Останнім часом в українському етномузикознавстві все частіше починають потрапляти в поле зору дослідників питання, що пов'язані із зовнішніми впливами на місцеву фольклорну традицію. Особливо цей процес почав загострюватися в період переходу суспільного життя від однієї формації до іншої, а найбільше в часи постколоніальної глобалізації. Із порушенням патріархального устрою громадського життя, а особливо з прагненням активного виходу його поза межі усталеного розвитку чи активного сприйняття зовнішніх фольклорних новацій, сталість фольклорної традиції починає «розхитуватися» як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Особливий пріоритет у цих процесах мають зовнішні фактори. Адже вони є найбільш «спокусливими» та піддатливими для засвоєння, навіть у тих випадках, коли вони є менш дієвими чи вартісними.

На проблеми впливу зовнішніх чинників на фольклорну традицію одного середовища звертали увагу українські вчені-етномузикологи К.Квітка, В.Гошовський, С.Грица, А.Іваницький, О.Смоляк та ін. Їхні спостереження в основному носили частковий характер і були позначені переважно констатацією фактів. Виняток створюють лише праці С.Грици та О.Смоляка, в яких привернена чи не найбільша увага до цього питання. Зокрема, С.Грица у монографії «Мелос української народної епіки» [1] вперше в українському етномузикознавстві розробляє цілу теорію функціонування гомогенного середовища та співдії його із полігенними чинниками. На цю проблему також звернув увагу О.Смоляк у своїй дисертації «Трансформація пісенного фольклору Західно-Подільської Наддністрянщини»[2]. Але ці питання ще потребують корекції особливо на конкретному регіональному матеріалі.

Мета даної статті – виявити зовнішні фактори, які впливають на пісенну традицію Західного Поділля, і показати шляхи їхнього входження в неї

Починаючи з другої половини ХІХ ст., в суспільному житті місцевих жителів відбуваються процеси, які частково торкаються й усталених форм функціонування фольклору. Особливо це стосується форм його масового розповсюдження. Однією із найдавніших форм була шкільна підручна література, завдяки якій фольклорні зразки з інших теренів потрапляють у західноподільське середовище і відповідним чином впливають на делокалізацію автохтонного пісенного репертуару. Таким чином, у розпорядження місцевих співаків потрапляють народні пісні «Гомін, гомін по діброві», «Чорна рілля ізорана» [3, 31; 242-245], «Нова радість стала», «Добрий вечір тобі, пане господарю», «Ой зацвіли фіялочки», «Ой у полі могила», «Ой на горі вогонь горить», «Ой ходить сон коло вікон» [4, 8; 42-43; 58; 59: 92-93], «Живо, женчики, живо» [5, 10] та ін., привнесені із-поза меж досліджуваної території.

Серед значного масиву українських вродних пісень, поміщених у шкільних підручниках та співаниках, особливе місце займають обрядові пісні. У Західне Поділля вони вперше потрапили завдяки «Руському співанику для шкіл народних» В.Матюка [6]. В ньому опубліковано 11 обрядових пісень в основному весняного та зимового календарного циклів. Зокрема, це 3 гаївки («Прилетіли журавли», «Весно наша, весно», «Прийшла весна з катками»), 4 жнивварські («Пісня вечірня», «Підпіліт», «Вже жнива близенько», «Жнивна»), 1 коляда («Нова радість стала») та 3 щедрівки («Ой чи є, чи нема пни господар дома», «Ой чий то плужок», «На щедрий вечір»). Всі ці пісні, без сумніву, репрезентують регіон, де жив і працював упорядник збірника В.Матюк (Львівщина). Більшість текс-

тів цих пісень були поміщені у тогочасних букварях та читанках А.Крушельницького, М.Матвійчука та ін. Такого роду «вкраплювання» інетнографічного матеріалу привношувало новачийні елементи у місцевий музично-пісенний матеріал, збагачувало його варіантним та варіаційним елементами.

Визначаючи місце народнопісенної творчості на сторінках шкільних підручників та співаників, не важко зазриміти зведену до мінімуму кількість фольклорних зразків у виданнях радянського часу. Так, у посібнику «Музика. 1-3 класи» [7] для загальноосвітньої школи представлено лише 13 народномузичних творів: «Гая по салочку ходила», «Котику сіренький», «Ой минула вже зима», «Веселі гуси», «Ой єсть в лісі валина», «Вербовая дощечка», «Ягілочка», «Ой на горі жито» та ін.

Ця прогавина починає поступово заповнюватися в період утворення незалежної України. У програмах із предметів та факультативів «Народознавство», «Етнографія і фольклор», «Пісні рідного краю», а особливо в «Музиці. 1-4 класи» [8] рекомендовано для засвоєння 40 фольклорних зразків. Якщо в радянський період обрядовий фольклор, особливо той, що пов'язаний із християнськими святами та обрядами, «не рекомендувався» для засвоєння, то в період становлення української незалежності він починає активно займати належне місце в програмовому матеріалі. Таким чином, автохтонний фольклорний матеріал, крім варіантно-варіаційного розмаїття, починає набирати уніфікаційних рис з тенденцією до загального національного культуротворення, тобто його гомогенність починає витіснятися полігенністю.

З кінця ХІХ ст. у західноподільські села починають надходити газети «Зоря», «Правда», часописи «Народ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник».¹ На сторінках цих видань час від часу публікувався пісенний фольклор, який, адаптуючись, ставав невід'ємною частиною місцевого репертуару. Зокрема, в газеті «Правда» за 1868 р. [9, 6] надруковані гаївки «Лихий муж», «Козел», «Коструб», «Жінка на торзі», «Білоданчик», «Вербовая дощечка» та ін. А в «Зорі» за 1880 р. [9, 5] надруковано 6 гаївок (усі із Яворіаського району Львівської області), зокрема, «Весно наша», «Коструб», «Роман з дла копає», «Ішло три браття» та ін.

Починаючи з другої половини ХІХ ст., передова інтелігенція все більшого значення надає збиранню та розшифруванню фольклору. У цей час появляються масовим тиражем збірники народних пісень, опрацьовані композиторами М.Лисенком, М.Леонтовичем, К.Стеценком, В.Матюком, О.Нижанківським, Д.Січинським, С.Людкевичем, Ф.Колесою та ін., які стають основою репертуару для хорів, що починають працювати при хатах-читальнях, створених на громадських засадах демократично-настроєною інтелігенцією. Таким чином, програми виступів Лисівецького сільського хору (Заліщицький повіт, що на Тернопільщині), як згадує його учасниця, місцева жителька Н.В.Пазюк (1912 р.н.), склали обробки народних пісень М.Лисенка «Стелися, барвінку», «Ой цуцу я кониченька в саду»; О.Кошиця «На вулиці скрипка грає»; В.Матюка «Ой тужила»; Д.Січинського «Було не рубати зеленого дуба»; Ф.Колесси «Вулиця» та ін.

Значна частина народних пісень, які репрезентують інші терени України, приходила в західноподільське середовище і через збірники, адресовані дитячим хорам. У цей час популярними співаниками та методичними посібниками серед вчителів та учнів різного типу шкіл Західного Поділля були видання В.Матюка, С.Воробкевича, В.Навроцького та В.Сайка, Д.Січинського, Ф.Колесси. Відповідно кожен збірник чи посібник формувалася матеріалом із цього регіону, звідки походив його упорядник. Таким чином відбувалася рекультивація наносного фольклорного матеріалу із місцевим і таким способом сприяла введенню в нього різного рівня споріднення матеріалу (при записках народних пісень в досліджуваному регіоні часто можна зустріти декілька різних варіантів однієї пісні).

Використання писемної традиції у формуванні концертних програм характерне для роботи аматорських колективів Західного Поділля і в радянський період. У цей час в їхньому репертуарі перевагу мають обробки народних пісень, які репрезентують східні терени України, тобто спостерігається активна міграція фольклору із східних областей України у західні і навпаки. Так, у репертуарі хорових гуртків сіл Добровляни та Торське Заліщицького району Тернопільської області на 20

¹ Названа періодика видвалася у Львові.

листопада 1948 р., крім творів сучасних композиторів, зустрічаємо по дві народні пісні – «Вишні-черешні розвиваються», «Над річкою, бережком» (обробка М.Леонтовича), «Та нема гірш нікому» (обробка М.Лисенка), «Ой сусідко, сусідко» (обробка Я.Яциневича) [10, 55; 58]. На обласній олімпіаді художньої самодіяльності 16 жовтня 1949 р. хоріві колективи сіл Лисівці, Добровляни та районного будинку культури м.Заліщик вищезазначеного району виконали народні пісні «Реве та стогне Дніпр широкий» (обробка К.Стеценка), «За городом качки пливуть» та «Праля» (обробка М.Леонтовича), «І шумить, і гуде» (обробка Г.Верьовки) [10, 14, 86; 87]. А на звітних концертах хору Заліщицького районного будинку культури (1958 р.) та Добровлянського самодіяльного народного хору (1977 р.) прозвучали такі народні пісні, як «Та туман ярм котиться», «Пісня про Довбуша», «Ой дівчина по гриби ходила» (усі в обробці М.Лисенка) [10, 31], «Скрипка би не грала» (обробка В.Самойленка), «Ой вербо, вербо», «Несе Галя воду» (обробка А.Падкевича) та «Добрий вечір, суsidонько» (обробка А.Кушніренка) [11].

Як бачимо, участь в аматорських колективних, які пропагують народномузичне мистецтво – це ще один шлях засвоєння іноетнографічного фольклорного матеріалу у місцевій фольклорній традиції Західного Поділля.

Важливе значення в поповненні пісенного репертуару іноетнічним фольклором має використання місцевим населенням популярних пісенників. Щоби пригадати деякі призабуті пісні під час нашого спілкування або засвоїти нові, інформатори С.М.Вагалюк (1924 р.н.) із с.Горське та Н.В.Пазюк (1912 р.н.) із Лисівців Заліщицького району Тернопільської області користувалися пісенником [12], до речі, одного і того ж видання. На запитання, для чого потрібен їм збірник пісень, С.М.Вагалюк відповів, що використовував його з метою музичного оформлення вистав, поставлених з місцевими драмгуртківцями, а Н.В.Пазюк – для поповнення свого репертуару.

Популярними збірниками в досліджуваному генезі найчастіше користуються представники сільської інтелігенції – вчителі, керівники аматорських колективів, любителі-лікарі. Адже завдяки нотній літературі значна частина фольклорної спадщини знову повергається в усне побутування. Але це повернення, як правило, «... не є відродження споконвічних місцевих фольклорних традицій, перед нами процес іншої природи і іншої якості» [13, 72], тобто відбувається процес абсорбційного нашарування фольклору.

Одним із найдієвіших шляхів входження інолокального фольклору у західноподільське сільське середовище було музично-театральне мистецтво. Воно найчастіше пропагувалося серед сільського та містечкового населення. Кожна національна вистава не обходилася без музичного супроводу, побудованого на народнопісенних та танцювальних зразках. Такого роду пропаганда фольклору розпочалася в другій половині ХІХ ст. Зокрема, в 1870-х рр. перед жителями сіл та містечок Західного Поділля неодноразово виступав Галицький мандрівний театр товариства «Руська бесіда» з виставами «Наймичка», «Безталанна» І.Карпенка-Карого, «Не судилось», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Різдвяна ніч». «Сорочинський ярмарок» М.Старицького, «Доки сонце зійде – роса очі виїсть», «Глитай або ж павук» М.Кропивницького, «Наталка-Полтавка», «Чорноморці» М.Лисенка, «Украдене щастя» І.Франка та ін., в яких були використані народні пісні, в основному із східних регіонів України, оскільки труп театру в різні роки очолювали вихідці із цих же країв – М.Кропивницький та М.Саловський. Доказом цього є і висловлення І.Франка, що «... українська народна музика разом з українською драматичною творчістю прийшла в Галичину і тут придбала собі прихильників...» [14, 102]. Так, в опері «Різдвяна ніч» М.Старицького–М.Лисенка та в драмі «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М.Старицького звучали східноукраїнські колядки та щедрівки «Добрий вечір тобі, пане господарю», «Чи дома, дома бідня вдова?», «Вулиця гуде, де козак іде», «Гей п'є козак, п'є». «Ой зркла, зркла, карі очі, зрада». «Добрий вечір тобі, зелена діворо»; у драмі «Украдене щастя» І.Франка – «Ой там за горою та за крем'яною»; у п'єсі «Глитай або ж павук» М.Кропивницького – «В кінці греблі шумлять верби» [15, 132].

У кінці 20-х рр. ХХ ст. на Залішанщині, як згадує жителька с.Лисівці Н.В.Пазюк (1912 р.н.) – колишня учасниця сільського драматичного гуртка, – появлялися в місцевому репертуарі народні пісні «Чумарочка рябесенька», «Ой, джигуне, джигуне», «Сонце низенько», «В кінці греблі шумлять

верби», почуті від акторів мандрівних театрів.

Немаловажну роль в нашаруванні інлокального пісенного фольклору на місцеву традицію відіграли вистави Тернопільського обласного музично-драматичного театру ім.Т.Г.Шевченка, які неодноразово були показані західноподільському глядачеві у післявоєнний період. Як дізнаємося із хроніки, веденої актором цього ж театру М.В.Підгурським (1941 р.н.), в 1948 р. у селах та містечках Тернопільської області була показана оперета М.Лисенка за п'єсою І.Котляреаського «Наталка-Полтавка», в якій прозвучали народні пісні «Ой під вишнею», «Віють вітри, віють бурі», «Что вода каламутна?», «Сонце низенько», «Ой не шуми, луже» та ін [16].

У 1956 р. на суд західноподільського глядача була винесена драма О.Кобилянської «В неділю рано зілля копала», складовою частиною були народні пісенні зразки «Бодай ся когут збудна», «Гей на Івана Купала», «Ой - о сім дворі молодая панна», «Коломийки» [16], а в 1962 р. - оперета К.Стецька та І.Квіткою-Основ'яненком «Сватання на Гончарівці» з піснями «Стоїть жінка та й не чує», «Хусточко ж моя шовковая», «На курочці пір'ячко рябое», «Чи се ж тая криниченька», весільні «Ой ти наша, Уляно», «Ой чому, чому в сім новім дому» [16].

Інтенсивними засобами щодо отримання західноподільським середовищем фольклорної інформації через театральне мистецтво, як згадує М.В.Підгурський, були 70-80-і роки. У цей період у досліджуваному нами регіоні були показані вистави О.Корнієнка «Ключі до щастя», І.Карпенка-Карого «Наймичка», «Гріх і покаяння», «Безталанна», «Мартин Боруля» та П.Загребельного «Роксолана», в яких використані народні пісні «Ой гила гусоньки на став», «Коло млина яворина», «Половина саду цвіте», «Ой у полі три криниченьки», «Світи, місяченьку», «Чия то долина», «Ой, глибокий колодязю, золоті ключі». До речі, за твердженням завідуючого музичною частиною Тернопільського обласного академічного драматичного театру ім.Т.Шевченка, народного артиста України Є.П.Корницького, основою у підборі пісенного матеріалу для вистав, оформлених ним же, слугував збірник «Українські народні пісні» [17], матеріал якого представляє переважно східноукраїнські терени.

Вагомий вплив на розширення місцевого пісенного репертуару, як зазначають місцеві інформатори, мали виступи в досліджуваному терені різноманітних за мистецьким спрямуванням професійних колективів та окремих виконавців, концертні програми яких у більшій чи меншій мірі складали українські народні пісні, які побутують в інших етнографічних регіонах України. Так, у 50-70-х рр. ХХ ст. перед жителями Західного Поділля виступав Державний гуцульський ансамбль пісні і танцю [18], Державна заслужена капела бандуристів УРСР [19], Державна заслужена хорова капела «Трембіта» [20], вокальний дует Укрконцерту у складі П.Ржевицького та О.Геранця [21], Державний український народний хор ім.Г.Верьовки: «Глядачам сподобались українські народні пісні «Гей у лісі, лісі», «На Україні зіронька зійшла», «У перетику ходила» та ряд ін.» [22].

Частими гостями у своєму терені бували артисти обласної філармонії. Неодноразово перед жителями м.Тернополя, сіл і містечок області виступала хорова капела під керуванням заслуженого працівника культури УРСР М.Воронака, солісти-вокалісти, в програмах яких було чимало українських народних пісень, опрацьованих як західноукраїнськими композиторами, так і східноукраїнськими.

Як бачимо, музично-драматичне мистецтво є досить вагомим чинником в процесі «вкраплення» інлокального фольклорного матеріалу у співоче середовище Західного Поділля. Воно в порівнянні з іншими є наймасовішим і найдоступнішим для аходження. Адже тут безпосередньо діє рецепція передачі усно-писемної традиції найбільш активною формою.

Немаловажну роль у нашаруванні впливового фольклорного матеріалу для досліджуваної нами території мало перебування в терені визначних культурно-освітніх діячів – представників різних етнографічних регіонів України, які не раз обмінювалися із місцевими жителями пісненими варіантами, привносячи таким чином у співочу культуру нові зразки. Так у с.Хмелева Заліщицького району Тернопільської області з 1847 по 1849 рр. жив і працював член гуртка «Руська трійця» Я.Головацький [23], а в Новосілці цього ж району неодноразово гостював Ю.Федькович у свого товариша по службі в армії С.Нарівняка [24]. Починаючи з 80-х рр. ХІХ ст. перед місцевими жителями неодноразово виступав і, без сумніву, ділився власною фольклорною інформацією І.Франко. У цьому терені з 1901 р. і до останніх днів життя в с.Новосілка Заліщицького повіту проживала українсь-

ка поетеса К Попович [25]

Західноподільська земля репрезентована ім'ям славетної співачки С.Крушельницької, яка неодноразово побувала в багатьох селах та містечках свого краю і, крім народних пісень із свого рідного села Біла, що біля Тернополя, пропагувала обробки композиторів В.Матюка, Н.Нижанківського, С.Людкевича, Я.Ярославенка, що представляли інші етнографічні райони України. Аналогічний фольклорний репертуар виконувала у Західному Поділлі і сестра С.Крушельницької Анна. Найчастіше в її репертуарі звучали обробки народних пісень М.Лисенка та О.Нижанківського.

У Заліщиках з 1913 по 1925 рр. жив і працював відомий письменник О.Маковей. Немає сумніву в тому, щоби письменник, який протягом свого творчого життя збирав і опрацьовував фольклор із своєї рідної Яворівщини, що на Львівщині, не ділився цим багатством із жителями західноподільського краю.

Починаючи з 50-х рр. ХХ ст., одним із найдієвіших зовнішніх факторів, що спричиняли де-локалізацію місцевої фольклорної традиції, стали засоби масової інформації (радіо, кіно, телебачення, звукозаписуюча апаратура тощо), які надавали можливість спостерігати та фіксувати живе побутування фольклору на сцені, на талекрані, в ефірі. Згодом саме цей спосіб ретрансляції фольклору, крім своїх багатьох позитивних якостей, став гальмуючим фактором у розвитку необхідних для забезпечення духовного світу нашого сучасника художніх традицій, зокрема таких, як народні свята та обряди.

Факти домінування засобів масової інформації над розвитком художнього самозабезпечення місцевих жителів підтверджують анкетні дані, зібрані нами від учнів-старшокласників досліджуваного регіону в 2000 р. Наводимо деякі відповіді на поставлені запитання: «Для чого нам збиратися гуртом і співати народні пісні, якщо ми маємо можливість почути їх з програм радіо та телебачення» (анкета № 9); «Художня вартісність виконуваних по радіо і телебаченню пісень набагато вища від виконуваної нами» (анкета № 12) та ін. Як бачимо, радіо та телебачення для значної частини місцевих жителів, зокрема для молоді, стали основним «клубом» у проведенні дозвілля.

У 80-90-х рр. ХХ ст. українське радіо та телебачення було насичене спеціальними програмами, присвяченими популяризації фольклору. Багатотисячна західноподільська аудиторія середнього і старшого покоління до сьогодні пам'ятає програми музичного тележурніру «Соначні кларнети» (він відбувався біля 50 разів на рік) [26, 11], «З народних джерел», «Золоті ключі», «Дзвонкова криниця», «Слово – пісня», «В концертних залах України», «Народні таланти», «Сяйво» та ін. (не називаємо всіх тих передач, а яких народні пісні були складовою частиною).

Найбільш активним періодом у популяризації фольклорного мистецтва засобами масової інформації був кінець 80-початок 90-х рр. ХХ ст. У цей час часто звучала народнопісенна спадщина, яка заборонялася в тоталітарний комуністичний період (маємо на увазі великий пласт церковних пісень, колядки, шедрівки тощо). Вона почала заповнювати призабуті пенали народної музичної творчості, а відповідно, і впливати на їхнє відродження. Таким чином, у наш час в повній мірі вистворюються різдвяні та великодні обряди, хоча їхня активність через урбанізаційні процеси з кожним роком поступово спадає.

На жаль, останнім часом засоби масової інформації рідко транслюють народномузичні надбання українців. Такого роду програми – нечасте явище на українських телеканалах, зате полонять слухацьку та глядацьку аудиторію масивні російськомовної музичної продукції, особливо поп-музики. Через те обмін фольклорною продукцією на міжрегіональному рівні притуплюється, а то й повністю перестає існувати.

Отже, в період активного руйнування багатовіково усталеного патріархального устрою в терені Західного Поділля, як і по всій Україні, були запроваджені нові форми ретрансляції фольклору. Через те значних нашарувань зазнала місцева етнокультурна традиція у зв'язку з активною міграцією широкого кола населення з однієї етнографічної зони в іншу під час двох світових воєн, а також після приєднання західноукраїнських земель до радянської України.

За цей час сформувалися і ввійшли в широкий ужиток такі комунікативні чинники, як преса,

радіо, телебачення, звуко- та відеозаписуюча апаратура. На абсорбцію пісенного фольклору впливали і такі фактори, як перебування місцевих реципієнтів в армії, в еміграції, на заробітках, тимчасова присутність у досліджуваному регіоні мандрівних театральних груп, професійних співочих колективів та окремих виконавців, періодичне перебування відомих культурно-громадських діячів. Все це і стало основними засобами привнесення фольклорного матеріалу у співоче середовище Західного Поділля та його найактивнішими абсорбційними елементами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грица С.Й. Мелос української народної епіки. – К.: Наук. думка, 1979.
2. Смоляк О. Трансформація пісенного фольклору Західно-Подільської Наддністрянщини (на матеріалі збірника Й.Роздольського–С.Людкевича «Гелицько-руські народні мелодії» та власних записів. Дис. на здобуття вч. ст. канд. мистецтвознавства. – К., 1992. (Рукопис).
3. Руська читанка для нижніх клас середніх шкіл / Уложив Ю.Романчук. – Львів: 3 друк. Тов-ва ім.Шевченка. – Т.2. – Ч.1.
4. Книжечка для другої класи вселюдних шкіл. – Львів: 3 друк. Я.Жидачевського, 1935.
5. Життя і праця: Читанка для четвертої класи вселюдних шкіл. – Львів: 3 друк. Я.Жидачевського, 1935.
6. Матюк В. Руский співаник для шкіл народних. – Липськ, 1884.
7. Пісні для учнів 1-3 класів / Упорядник Л.Греков. – К.: Муз. Україна, 1982.
8. Програми з музики 1-4 класи.
9. Матеріали до українсько-руської етнології. Гаївки. Зібрав В.Гнатюк. – Львів: 3 друк. НТШ, 1909. – Т.12.
10. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р. 1376. – Оп.1. – Од. зб. 79.
11. Програма звітного концерту, присвяченого 30-річчю творчої діяльності Добровлянського самодіяльного народного хору: 17 квітня 1977 р. – Доброаялля–Заліщики: Рай. тил., 1977.
12. Струни серця: Українські пісні про кохання. – К.: Держлітвидав УРСР, 1958.
13. Путилов Б.Н. Фольклорное наследие и современная культура // Проблемы современного народного творчества Русский фольклор / Ред. коллегия А.М.Астахона и др., – М., Л., 1964. – Т.9.
14. Франко І.Я. Руський театр // Зібрання творів у 50-ти томах: література і мистецтво / Ред. коллегія М.Д.Бернштейн та ін.. – К.. Наук. думка, 1981.
15. Худолеев В.М. Народна пісня в українській драматургії другої половини ХІХ ст. // Нар. творчість та етнологія. – 1963. – № 1.
16. Нотна бібліотека Тернопільського обласного музично-драматичного театру ім.Т.Шевченка. Лисенко М.В. за І.П.Котляреаським «Наталка-Полтавка» партитура. – Тернопіль: Рукопис, 1948
17. Українські народні пісні у 2-х кн. / Упоряд. З.І.Василенко, М.М. Гордійчук. – К.: Мистецтво, 1954.
18. Побігун В. Концерти і кіно на токах // Білшовицьким шляхом. – 1951 – 12 серпня
19. Лубкович М. Бандуристи в гостях у Заліццях // Перемога. – 1961. – 4 квітня.
20. Лубкович М. До нас завітала «Трембіта» // Надзбручанська правда. – 1964. – 26 травня.
21. Мельник П. Пелітра молодості і досвіду: столичні митці у Заліццях // Колос. – 1976. – 2 грудня.
22. Буговий М. Виступає народний хор // Надзбручанська прада. – 1964. – 17 грудня.
23. Полянський О. Голоавцький у Хмелеві // Колос. – 1976. – 7 грудня.
24. Медведик П. Він любив наш край // Вільне життя - 1959. – 8 серпня.
25. Мороз М. Учениця Франка // Вільне життя. – 1965. – 26 вересня.
26. Рутківська О. Народжене талантом народу // Музика. – 1982. – № 1.